

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A CIGÁNY KULTÚRA TÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI KUTATÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A BÓDI ZSUZSANNA EMLÉKÉRE RENDEZETT
TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI KONFERENCIA ELŐADÁSAI
(GÖDÖLLŐ, 2009. FEBRUÁR 18–20.)

SZERKESZTETTE
DEÁKY ZITA – NAGY PÁL

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
SZENT ISTVÁN EGYETEM
GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

BUDAPEST – GÖDÖLLŐ 2010

A kötet megjelenését támogatta az Oktatási és Kulturális Minisztérium

OKM

és a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara

A borítón: Cigány család, 1916–24 között. Hernai Béla felvétele.
Janus Pannonius Múzeum 47.800

© Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar 2010

ISBN 978–963–88169–1–7
ISSN 0324–3001 (Cigány Néprajzi Tanulmányok)
ISSN 1217–8853 (A magyarországi nemzetiségek néprajza)

Felelős kiadó: Bodó Sándor

Tördelés: Parergon Kft., Budapest.
Készült $\LaTeX$ 2_ε[MikTeX 2.7] rendszeren.
Betűtípus: *Times* 10 pt.
Nyomta: Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő.
Felelős vezető: Lajos Mihály.

BÓDI ZSUZSANNA

(1949–2007)

A cigányok és környezetük kapcsolatai a 18. századig

TÓTH PÉTER

Bár szinte bizonyosnak látszik, hogy a cigányok 14. század második felében vagy a végén jelentek meg Magyarországon,¹ a reájuk vonatkozó források az 1410-es évektől kezdenek nemcsak megszorodni, hanem olyan információkkal is szolgálni, amelyek alapján képet kaphatunk a környezetükkel való kapcsolataikról. Ezek a kapcsolatok természetesen a korabeli társadalomnak szinte valamennyi rétegét érintették, még ha forrásaink jellegéből következően egyenletlenek is az ismereteink a cigányoknak az egyes rétegekhez való viszonyáról.

Az államhatalom és hivatalai, vagy általában a hatóságok részéről kezdetben nem mutatkozott semmiféle fenntartás sem a cigány csoportokkal, sem az életmódjukkal szemben: legalábbis erre utalnak a vándorlást engedélyező menlevelek. Ezek sora Zsigmond király 1423-ban, Szepesben kelt, sokszor és sokak által vizsgált oklevelével² kezdődik.³ Ugyancsak jól ismert II. Ulászló király menlevele 1496-ból Bolgár Tamás vajda és a vele utazó 25 sátoralja cigány számára. Viszonylag nagy számban maradtak fenn ilyen menlevelek a későbbi korokból is. Közülük talán Thurzó György nádor 1616-ban kiadott, ugyancsak jól ismert menlevelét⁴ érdemes kiemelni, mert ennek arenga-szerű részéből kitűnik: a korszak embere el sem tudta képzelni, hogy a cigányok életmódja nem valamiféle isteni büntetés következménye, így kifejezett szánalommal fordult feléjük. Ezt bizonyítja, hogy az első, biztosan cigányokra vonatkoztatható magyarországi adatok éppen bizonyos, nekik adott alamizsnákról szólnak.⁵

Mindamelllett a hatalom természetesen igyekezett ellenőrzése alá is vonni az országba érkező vagy már itt vándorló csoportokat. Erdélyben például a 16. század közepén Izabella királyné (nem cigány) fővajdákat nevezett ki a cigányok fölé; ezeknek a fővajdáknak a legfontosabb feladata pedig a fejadó beszédese volt.⁶ Ezt az adófajtát Erdélyben országgyűlési törvények is szabályozták.⁷

¹ Tóth 2005. 18–19. Biztosra veszi a cigányok 1400 körüli jelenlétét Erdélyben például Achim 2001. 25.

² Kiadását és fordítását lásd Mezey 1986. 75–76. (A továbbiakban: *Dokumentumok.*) Nagy 1998. 59–60.

³ A csak másolatban fennmaradt menlevelet egyes kutatók nem fogadják el hitelesnek és kizárják a felhasználható források sorából: a datálási problémák azonban megoldhatóak, illetve az ellentmondás megokolható.

⁴ Dongó Gyárfás – Dókus II. évfolyam, 199. (Matolay Ede fordításában.)

⁵ Lásd Nagy 1998. 56.

⁶ *Dokumentumok.* 78–79.

⁷ *Dokumentumok.* 71.

Úgy látszik, a fővajdai méltóság megjelenése előtt adózás szempontjából az Erdély területén élő cigányok közvetlenül az erdélyi vajda alá voltak rendelve. Két olyan oklevelet is ismerünk, amely ezt tanúsítja. Mindkettő a cigányoknak az adók alól való mentesítését engedélyezi és külön érdekesség, hogy mind a két esetben város volt a mentesítés kérelmezője: 1487-ben Szeben,⁸ 1502-ben pedig Kolozsvár.⁹ Ebből egyértelműen következik, hogy a védelemben részesített cigányok fontos szolgálatokat teljesítettek az illető városoknak. Szeben esetében azt is tudjuk, hogy mi volt ez a szolgálat: részvétel a város védelmét szolgáló építkezésekben.

A hatalom nemcsak a (nem cigány) fővajdák kinevezésével, hanem cigány vajdák állításával vagy elismerésével is igyekezett befolyása alá vonni és ellenőrzése alatt tartani a kisebb-nagyobb csoportokat. Minden jel szerint az első ismert ilyen kinevezés 1574-ből való:¹⁰ Miksa király ekkor a Magyarország felső részein vándorló cigányok vajdájává tett meg egy Gémes Albert nevű személyt. Az iratban rögzített feladatai, illetve ezek nem teljesítése esetén a leválthatósága teszi bizonyossá, hogy valóban cigány személyről van szó. A 17. század végétől aztán szinte teljesen földesúri hatáskör lett a vajdák kinevezése és tucatszám találkozunk is ilyen tárgyú oklevelekkel.¹¹

Az ellenőrzés alá vonás legkézenfekvőbb módja a földesúri hatalom alá való helyezés volt, s erről a szándékról is több forrás beszél. Az első ezek közül Hunyadi János, mint besztercei ispán 1455. június 14-én, Temesvárott kiadott oklevele,¹² amellyel arra adott engedélyt, hogy Barcsay Péter és Barcsay Tamás négy cigányt tarthasson „jobbágyok gyanánt” a birtokain. Hogy ez a kifejezés nem jobbágytelken való letelepítést jelent, azt bizonyossá teszi, hogy az oklevél – tulajdonképpen egy nyílt parancs – mindenkit eltilt ezeknek a cigányoknak a *bárhoz másutt* való háborgatásától, tehát kevésbé valószínű, hogy a földesúri hatalom alá való kerülés változtatott volna az életmódjukon. A földesúr minden bizonnyal a cigányok adójára és szolgálataira tartott igényt. Ilyen jövedelmek szerzése érdekében még az is megtörtént, hogy földesurak cigányoknak az országon kívüli területekről való betelepítésére kaptak királyi engedélyt: így például 1504-ben II. Ulászló király engedélyezte, hogy Kendeffy Balázs Havaselvéről 12 sátoralja cigányt behozathasson, és erdélyi birtokain letelepíthessen, „*hogy azok ott lakjanak, s hogy őket bárhol ugyanazon jószágian más jobbágyai és emberei módjára tarthassa és kezelhesse, valamint tőlük a szokásos jövedelmeket szabadon behajthassa és beszedhesse*”.¹³ Fogaras környékén román bojárak birtokoltak egyebek mellett sátoros cigányokat is, amint azt Tomori Pál fogarasi főkapitánynak két, 1511-ben kiadott oklevele bizonyítja.¹⁴ Erdélyben később is több alkalommal előfordult, hogy a fejedelmek név szerint felsorolt sátoros (tehát nem letelepedett, hanem vándorló életmódot folytató) cigányokat adományoztak földesuraknak: például Báthory Zsigmond 1583-ban Berényi Lászlónak

⁸ Magyar Országos Levéltár, F. 1. (A gyulafehérvári káptalan levéltára: az Erdélyi Fejedelemség királyi könyvei, a továbbiakban: *Erdélyi királyi könyvek*), 2. kötet.

⁹ Jakab 1888. 18–19.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár, A. 57. (A Magyar Kancellária levéltára: *Libri Regii*), 3. kötet, 1083.

¹¹ Például Thaly 1884. 568–578.

¹² Magyar Országos Levéltár, U szekció (Diplomatikai fényképgyűjtemény), 244–543. sz.

¹³ Hurmuzaki 1876–1922. II/2. kötet, 530.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár, Q szekció (Mohács előtti oklevelek gyűjteménye, a továbbiakban: *DI*), 36–579. sz. és *Erdélyi királyi könyvek*, 30. kötet, 648–650.

3, Pistaky Lukácsnak szintén 3, Kendy Sándornak 12 családot adományozott.¹⁵ Az effajta adományozás nyilvánvalóan olyan viszonyt hozott létre a cigány és a földesura között, amely a zselléri állapotra emlékeztet – talán nem véletlen, hogy a 18. század második felében keletkezett összeírások is zselléreknek minősítik az éppen telelepedésre kötelezett cigányokat.

Fontos megemlíteni, hogy a hatalom – bármelyik szintjéről legyen is szó – védelemben részesítette a cigányokat. Erre a legjobb példa egy 1504-ben történt Hunyad vármegyei eset. Egy birtokadományból¹⁶ megtudjuk, hogy az egyik ottani birtokos nemes, név szerint Arka János tolvajlás miatt elfogatott két cigányt és úgy büntette meg őket, hogy az egyikkel kiszúratta a másik szemét. Ez a kegyetlen tett azonban nem maradt megtorlatlan: a hatalom – jóllehet nem tehetette meg nem törtéنتé a kegyetlenkedést – a vétkes földesurat a korszak egyik legsúlyosabb büntetésével, a birtokelkobzással sújtotta. A későbbi időszakból is rendelkezünk adatokkal arra nézve, hogy a hatóság – például Borsod vármegye törvényszéke 1578-ban elhurcolt cigányok esetében,¹⁷ vagy Udvarhely törvényszéke 1589-ben egy megölt cigány esetében¹⁸ – ugyanolyan komolysággal vizsgálta ki az ügyeket, mint azt más esetekben is tette.

A források tehát egyértelműen arra utalnak, hogy a hatalom legalábbis a kezdetekben minden különösebb kényszer alkalmazása nélkül törekedett arra, hogy a betelepülő és betelepített cigányokat beillesse a korszak társadalmának a rendjébe. Képes volt továbbá túrni a cigányok szokatlan életmódját is és a törvény szigorával lépett fel, ha egyesek úgy gondolták, hogy megengedhetik maguknak a cigányokkal szemben a hatalmaskodást.

★

Természetesen a hatalom, a hatóság csak egyik eleme a környezetnek. A másik elemnek: az egyszerű embereknek a kapcsolata a cigányokkal ugyancsak a vizsgálat tárgya kell, hogy legyen, még akkor is, ha ez a kapcsolat kevésbé, vagy nagyon egyoldalúan jelenik is meg a forrásokban, éppen a források természetéből következően.

Pedig a széles környezet már a 15. század elejére alaposan megismerte a cigányokat, és ez az ismeret például egy nagyon objektív forrásban, a nyelvben is megjelenik. Ambrosius Calepinus 1585-ben kiadott szótára bizonyítja, hogy a *cigány* szó szinonimája ekkor már a *csalárd* volt, mégpedig az „*okos csalárdság*” (latinul: *strophá*), a *cigánykodik* szónak pedig a jelentése: *erszényt metél*,¹⁹ vagy később és némi eufémizmussal: *más erszényében kereskedik*.²⁰ 1536-ban egy katonai vezető a *rongyos, mint a fáraó* (= *cigány*) kifejezést úgy használta egyik levelében, mint egy rögzült szóláshasonlatot,²¹ és arra is van korai példa, hogy a *cigány* szót az „*őszinte, szavatartó*” szavak ellentétéként használták már 1534-ben.²² Ezek a nyelvi jelenségek arra utalnak, hogy az érintkezés

¹⁵ Erdélyi királyi könyvek, 1. kötet.

¹⁶ Dl. 29 907. sz.

¹⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. (Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek), 1. kötet, 51.

¹⁸ Demény – Pataki 1983. 41. sz.

¹⁹ Melich 1912. 197.

²⁰ Bod 1767. 369.

²¹ Bessenyei 1994. 159. sz.

²² Jakó 1990. II. kötet, 4457. sz.

a betelepülő cigányok és a környezet között nagyon kiterjedt volt. És természetesen arról is tanúskodnak, hogy az érintkezés nem volt mentes a súrlódásoktól. Hogy ezek a 17. század elejére már milyen mértékűek lehettek, arra jó példa Zala vármegyének az 1611-ben kelt statútuma,²³ amelyet egyenesen a nádor parancsára alkottak meg. Ennek a statútumnak a tanulságos szövege így hangzik:

„A méltóságos nádorispán úr megkereste a vármegyét azoknak a cigányoknak az innét való kiűzésével kapcsolatban, akik orozásból és tolvajlásokból szoktak élni, sok kártételt és kárvallást okoznak, s a szomszédos országokba is beütéseket visznek véghez. Erre tekintettel elrendeltetett, hogy az előbb mondott cigányok számára ebben a vármegyében senki se nyújtson semmiféle, az előbbi, megszokott életmódjuknak megfelelő tartózkodási helyet vagy lakhelyet, hanem űzzék el őket, olyanképpen, hogy többé ebben a vármegyében egyetlen helységben se találtassanak meg, hogy az ellenük támadt eddig való panaszkodások oka és alkalma tökéletesen megszűnjék és a panaszkodók lelkéből gyökeresen kitöröltessék.”

Nyilván nem volt jellemző az egész országra az ebből a statútumból kirajzolódó kép, de az mindenesetre jól látható, hogy olyan fordulat következett be a cigányok és a környezetük kapcsolatában, amely ide vezethetett.

Ugyancsak egy nyelvi jelenséggel, a névadással függ össze, hogy a 14. században megjelennek Magyarországon a Cigány családnevet (vagy inkább ragadványnevet) viselő személyek. Mivel ezek közül a személyek közül többen birtokos nemesek, társadalomtörténeti okokból biztosra vehetjük, hogy nem cigányok voltak, hiszen még a következő évszázadokban sincs arra példánk, hogy cigány ember nemességet szerzett volna. Az a tény tehát, hogy ez a ragadványnév megjelenhetett, bizonyítja, hogy széles körben ismertek voltak az országban már a 14. században is a cigányok külső vagy belső tulajdonságai, hiszen különben értelmetlen lett volna bizonyos, nem cigány személyeket így nevezni.²⁴

A súrlódások oka a betelepülő cigányok életmódja és ezen belül is a megélhetési mód volt. Már a 15–16. században feltűnnek a későbbi jellegzetes cigány foglalkozások: 1490-ből lovakkal való kereskedelemre,²⁵ 1496-ból fémmunkák végzésére,²⁶ 1525-ből muzsikálásra²⁷ van adatunk – a főleg erre az utóbbi mesterségre vonatkozó adatok aztán egyre szaporodnak a későbbiek során: cigány zenészek játszottak 1543-ban Izabella királyné udvarában és 1554-ben a budai pasa Vácra induló seregében,²⁸ de ott voltak 1599-ben Mihály vajda seregében is, amikor az Gyulafehérvárra bevonult.²⁹

Ezt az idillinek tűnő képet azonban erősen árnyalja egyrészt, hogy már a 15. század végén felbukkan bűnügyben letartóztatott cigány³⁰ – hogy aztán a 17. századi források-

²³ Zala megyei Levéltár, IV. 1/a. (Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek), I. kötet, 286.

²⁴ Részletesebben: Tóth 2005. 18. Másképpen magyarázza ezeket a neveket Fehértói 1987. 5–17. és Nagy 1998. 38–42.

²⁵ Csánki 1890. 164.

²⁶ *Dokumentumok*. 76–77.

²⁷ Fraknói 1877. 163.

²⁸ Takáts 1915. I. kötet, 422. és 425.

²⁹ Szamosközy 1977. 260.

³⁰ Bártfa város levéltára, 3751. sz.

ban már mindennapos legyen ez a jelenség –, másrészt pedig, hogy például a fennmaradt 16. századi városi számadásokból egyértelműen kiderül: egészen másfajta szolgáltatásokra tartott igényt a környezet. Brassó számadáskönyvében³¹ évtizedeken keresztül tucatszám olvashatunk olyan bejegyzéseket, amelyek szerint gonosztevők megkínzásáért és kiűzéséért, elítéltek kivégzéséért nemcsak napszámot, hanem egyfajta „borralót” és „kölségtérítést” is kaptak cigányok, valamint, hogy ugyancsak jó pénzt kaptak a kóbor kutyák elpusztításáért. Hogy az effajta tevékenység általános volt, azt más városi számadások, például Kolozsváré³² is igazolják (bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy éppen a kolozsvári számadáskönyvből tűnik ki: gyakoriak voltak az egyéb, a hagyományos mesterségekhez kapcsolódó szolgáltatások a cigányok részéről). A tény nemcsak Dózsa György jól ismert történetének egymástól független leírásai³³ és nemcsak városi statútumok³⁴ bizonyítják, hanem olyan adatok is, amelyek szerint cigányokat megfélemlítésre használtak. Így tett például egy dél-borsodi birtokos 1582-ben, amikor szökevény jobbágyára akart ráijeszteni,³⁵ 1609-ben pedig Gyulafehérváron úgy akartak valakit (hamis) tanúvallomásra bírni, hogy azt mondták neki: „*ott kinn, az ajtófélen áll két cigány szömély tüzes fogókkal, csöpögetéssel szaggattatnak meg*”.³⁶ 1617-ből pedig arra van adatunk, hogy egy nemes személy azért tett panaszt a Borsod vármegye törvényszéke előtt, mert a tudomására jutott: Diósgyőr várának a parancsnoka cigányokkal akarja meggyilkoltatni őt.³⁷ Az ilyesfajta fenyegetés tehát mindennapos lehetett a korszakban (és nyilván hihető is a korabeli emberek számára, hiszen látjuk a példákból, hogy működött).

A mindennapi életben azonban nem feltétlenül az ezeket a megvetett foglalkozásokat űző cigányokkal találkoztak az emberek. A legjellemzőbb a kapcsolatokra nyilván a cigányok által nyújtott szolgáltatások igénybevétele volt. E szolgáltatások leginkább a hagyományos cigány mesterségekre (zenélés, kovácsolás) terjedtek ki, de ezek mellett teljesen hétköznapiakra is van adatunk: így például 1609-ben Gyulafehérváron kéményt tapasztottak a cigányok, akiket a forrás „bíró uram dolgosai”-nak nevez, vagyis az effajta munkálkodás rendszeres lehetett.³⁸ Azt is látni kell azonban, hogy a még hagyományosnak mondott mesterségekben is megjelent valami különösség, ami erősen rontotta a cigányok és környezetük viszonyát. Egy 1624-ben kiadott szepesi statútumból³⁹ például megtudjuk, hogy a cigányok szabályos külkereskedelmet folytattak lovakkal – csakhogy azok a bizonyos „Lengyelországba exportált” lovak lopottak voltak.

Külön is meg kell emlékezni egy szolgáltatásról, és nemcsak az érdekessége miatt, hanem azért is, mert nyilván befolyásolta a környezetnek a cigányokhoz való viszonyát: ez a varázslás. Lássunk rá egy példát. A 17. század utolsó éveiben egy kecskeméti

³¹ Szalay 1914. 92–93.

³² Kiss 1990. 888–896.

³³ Istvánffy 1758. 46. és Szerémi 1961. 68.

³⁴ Például Nagybánya városé 1667-ben: *Dokumentumok*. 106.

³⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. (Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Jegyzőkönyvek), II. kötet, 25–26.

³⁶ Kovács 1998. 249.

³⁷ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. (Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Jegyzőkönyvek), IV. kötet, 212.

³⁸ Kovács 1998. 250.

³⁹ *Dokumentumok*. 101.

asszonynak, aki a Törökországban lévő ura miatt aggódott, olykor tyúktojás, olykor csiga segítségével több alkalommal is azt jósolta egy helybéli cigány asszony – akinek neve sem volt, a források csak úgy emlegetik, hogy a „Czigány János néjje” –, hogy az ura jó egészségben van. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy ezenkívül értett az elveszett pénz felkutatásához, az elásott pénz megtalálásához és varázslással azt is el tudta érni, hogy a születendő gyermek fiú legyen, illetve, hogy gyermektelen nőnek gyermeke születésük – ez utóbbiért az egyik tanú szerint „*eleget is hordott holmi adományt*” egy neki hitelt adó asszonytól.⁴⁰ Egy másik, 1686-ban ugyanezen cigány asszony ellen folytatott perből az is kiderül, hogy egy kárvallott asszonyt azt tanácsolta: egy békát elevenen töltsön meg kölessel, majd főzze meg fazékban és a kára megtérül.⁴¹ – Ezek a példák nemcsak azt mutatják meg, hogy milyen típusú volt a cigányok által kínált szolgáltatások egy része, hanem a kapcsolatok jellegére is utalnak: a környezet nyilván tartott a cigányoktól, akiknek ilyen hathatós varázserőt tulajdonított, sőt azzal rendszeresen élt is.

A források, amelyek segítségével az eddigiekben rekonstruálni próbáltam a cigányok és környezetük kapcsolatait, szinte kivétel nélkül közjogi és törvénykezési természetűek. Feltűnően hiányoznak ugyanis az olyan források, amelyek létrehozóiknak a cigányokkal kapcsolatos személyes élményeiről szólnak. Én tulajdonképpen csak egyetlen ilyen ismeret: egy Daniel Speer nevű, bresloui származású személynek a munkáját, amelyben az 1660-as években Magyarországon átélt kalandjait írja le (amely kalandoknak köszönhetően kiérdemelte a „magyar Simplicissimus” nevet is).⁴² Ő nemcsak rácsodálkozott a cigányokra – amint azt általában az utazók tették⁴³ –, hanem volt egy cigány társa is, akivel sokáig együtt kóborolt: így amit leírt, az közvetlen és hiteles élménynek fogadható el. Mivel eddig nem nagyon tapasztaltam, hogy a kutatás a jelentőségéhez mérten hasznosította volna ezt a leírást, szabadjon idézni belőle a vonatkozó részeket.

„Vannak itt-ott az országban anabaptisták, úgyszintén rengeteg cigány. Ezek egyetlen mesterséget folytatnak, tudniillik a kovácsmestert. Ezért aztán szélteiben alig találni rendes, igazi kovácsmestert. Ez a cigánycsócselék egész Felső-Magyarországon és Erdélyben szanaszét kóborol, s nem ritkán vesz el parasztember cigányszüzet és a cigány parasztlányt. Tönkreteszik a kovács- és más vasmíves mesterséget. Csinálnak mindenféle ilyen holmit: szeget, ajtó-vasalást, zárat. Különösen jó patkoló kovácsok és lódoctorok, de még jobb lókupecsek, csalók és lókötők. Ha valami vasárut adnak el, amit potom olcsón szoktak kínálni, közönségesen ócska vasat koldulnak vagy lopnak hozzá, hogy folytathassák a mesterségüket. Rossz anyagból való ruhát nem hordanak, nemes emberek elviselt rongyait kunyorálják el, vagy veszik meg. Már 12–15 éves korukban házasodnak, a házasodásig majdnem meztelenül járnak. Egy fehér vagy színes lepedőféle kendőt két csücskénél fogva összekötve vetnek a nyakukba. Az elfedi ugyan a hátsórészüket, de elől meztelenek, hogy látni lehessen, melyik nemhez tartoznak. Hajuk hosszú. Az iskola büdös számukra. Senki se kereszteltessen nekik gyereket, mert ezt csak színből teszik, hogy pénzt kapjanak. Valójában a gyerekeiket

⁴⁰ Schram 1970–1982. II. kötet, 458–459.

⁴¹ Iványosi-Szabó 1996. 129.

⁴² Speer 1998. 189–190.

⁴³ Közülük talán a németalföldi Jakob Tollius nevét érdemes kiemelni, aki 1687-ben járt Budán és az utazásáról kiadott úti levelében számolt be az ott látottakról. A részlet fordítását lásd Tóth 1986. 111–124.

*éjszaka, valaminő kenőccsel tűz felett keresztelik. Természetől fogva hajlamuk van a zenére. Van is majd minden magyar nemes embernek cigánya, aki hegedűs és mel-
lékesen lakatos [...] Cigány-trombitás társamtól, aki nadragulyagyökeret hordott
mágánál, sok dolgot láttam és hallottam. Valóságos dzsamore vagy szemfényvesztő-
mester volt. Faedényben meg tudta főzni a marhahúst, anélkül, hogy az edényt a tűz
megpörkölte volna. Tudott sokféle, Isten a megmondhatója, micsodás boszorkányke-
nőcsöt készíteni. Ha valamit bekent vele, fazék, szék, pad, bunda, barom vagy ember
akarata ellenére táncolt tőle. Nem egyszer rögtönzött ilyen látványos mulatságot.
Ha egy különös cigányigét kiejtett, minden rakásra dült [...]*

Érdemes kiemelni, hogy a leírás nagyjából összhangban van azzal a képpel, amelyet más jellegű forrásaink alapján is fel lehetett vázolni a cigányokról. Ugyanakkor természetesen ki is egészíti azt. Véleményem szerint a legjelentősebb és legérdekesebb kiegészítés az az utalás, amely szerint gyakoriak voltak a korszakban a házassági kapcsolatok a cigányok és nem cigányok között. Ha ez valóban így volt – sajnos a korszakból fennmaradt levéltári források nem igazán teszik lehetővé e kérdés vizsgálatát⁴⁴ –, akkor az egészen más kereteket adna cigányok és a környezetük kapcsolatainak.

★

Összegzőképpen megállapítható, hogy forrásaink tanúsága szerint a cigányok és környezetük kapcsolata a kezdetektől fogva sokrétű volt, s ennek oka nyilván a cigányok jellegzetes életmódjában keresendő, amely értelmezhetetlen a környezet nélkül. (Egyes szociológusok szerint a nem cigányok a cigányok természet adta erőforrásai, akiket az utóbbiak ugyanúgy aknáznak ki, mint ahogyan más népek a természeti erőforrásokkal teszik.)⁴⁵ A kezdetben sem problémamentes kapcsolat a 17. század folyamán észrevehetően egyre inkább romlott: az a benyomásom, hogy ez a jelenség összefüggésben állhat a cigányok számának a folyamatos növekedésével. A konfliktusok ekkor azonban még nem vetették fel az általános rendezés igényét: erre még egy jó fél évszázadot kellett várni és egy más korszaknak kellett beköszöntenie.

Irodalomjegyzék

Achim, Viore. 2001. *Cigányok a román történelemben*. Budapest.

Bessenyei József. 1994. *Enyingi Török Bálint*. Budapest.

Bod, Petrus. 1767. *Dictionarium Hungarico-Latinum*. Cibinii.

Csánki Dezső. 1890. A magyarországi cigányság történetéhez. *Ethnographia*.

⁴⁴ Eddig egy olyan pert ismerünk, amelyben egy magyar nemest azzal vádoltak, hogy cigány szeretője volt, ennek szövegét lásd Tóth 2006. 161–168. A 18. század első évtizedeiből azonban már maradtak fenn olyan összeírások, amelyek cigányok és magyarok együttélését, házastársi kapcsolatokat bizonyítanak.

⁴⁵ Stewart 1994. 24. Az általa e tekintetben hivatkozott szerzők: Leonardo Piasere, Judith Okely, Anne Sutherland, Sheila Salo és Matt T. Salo.

Demény Lajos – Pataki József. 1983. *Székely oklevéltár. Új sorozat, I: Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569–1591.* Bukarest.

Dongó Gyárfás Géza – Dókus Gyula et al., szerk. 1895–1928. *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez I–XXVI.* Sátoraljaújhely. II. évfolyam.

Fehértói Katalin. 1987. A középkori cigány helynevek és személynevek. *Névtani Értesítő* 12/5–17.

Fraknoi Vilmos. 1877. *II. Lajos király számadási könyve.* [Magyar Történelmi Tár XXII.]

Hurmuzaki, Eudoxiu de. 1876–1922. *Documente privitoare la istoria Românilor.* Bucureşti. II/2. kötet.

Isthvánffy, Nicolaus. 1758. *Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis.* Viennae, Pragae et Tergestii.

Iványosi-Szabó Tibor. 1996. *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I.* Kecskemét.

Jakab Elek. 1888. *Oklevéltár Kolozsvár története II–III. kötetéhez.* Budapest.

Jakó Zsigmond. 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* Budapest. II. kötet.

Kiss András. 1990. *Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez.* *Korunk* 888–896.

Kovács András. 1998. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.* Kolozsvár. [Erdélyi Történelmi Adatok VI. 2.]

Melich János, szerk. 1912. *Calepinus magyar-latin szótára.* Budapest 1912. 197.

Mezey Barna, szerk. 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.* Budapest.

Nagy Pál. 1998. *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Kaposvár.

Schram Ferenc. 1970–1982. *Magyarországi boszorkányperek.* Budapest. II. kötet.

Speer, Daniel. 1998. *Magyar Simplicissimus.* Miskolc.

Stewart, Michael. 1994. *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.* *Szociálpolitikai értesítő.* Budapest.

Szalay Béla. 1914. Czigánytörténeti adatok. *Ethnographia*. 92–93.

Szamosközy István. 1977. *Erdély története*. Budapest.

Szerémi György. 1961. *Magyarország romlásáról*. Budapest. [Monumenta Hungarica V.]

Takáts Sándor. 1915. *Rajzok a török világból I–II*. Budapest.

Thaly Kálmán. 1884. A cseszneki vár cigányai. (Czigány-diplomák a gr. Esterházy-család levéltárából.) In *Történelmi Tár* 188. 568–578.

Tóth Péter. 1986. Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán (1687). In *Somogy megye múltjából*, 17. Kaposvár. 111–124.

Tóth Péter. 2005. A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In *Cigánysors I*. Pécs. 18–19.

Tóth Péter. 2006. Csalta-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? (Egy pertöredék és tanulsága). In *Tanulmányok az 50 éves Bana József tiszteletére*. Győr. 161–168.

Relations of the Roma to their Environment before the 18th Century
(abstract)

Since the end of the 14th century, the Roma appeared in Hungary in increasing numbers. Due to their habits, they established relationships to every group of the society. In the beginning, the authorities did not set limits to their way of life, but tried to integrate them into the society of the time through taxes and by forcing them into feudal bonds. At the same time, this provided protection for the Roma against different kinds of atrocities. From the 17th century, the growing frequency of conflicts between the Roma and their environment led to legal provisions showing the deterioration of the original good or at least neutral relations.

It would be particularly interesting to examine the personal relations of the Roma to their environment. Regrettably, there is only one known description – by Daniel Speer, the ‘Hungarian Simplicissimus’ – of such a personal relationship.

